

Fiáth Titanilla

A csöves meg a fullos zárka

Térhasználat és dekoráció a Budapesti Fegyház és Börtönben

Amikor az alábbi írás gazdagabb képanyaggal illusztrált változatát bemutattam a Budapesti Fegyház és Börtönben, az intézet parancsnoka megkérdezte, vajon ha kényelmesebb, gazdagabban felszerelt, „szebb” zárkák állnának a fogvatartottak rendelkezésére, hasonlóképpen megjelenének-e a személyes tér kialakítására szolgáló – a továbbiakban részletesen bemutatandó – stratégiák. Igennel válaszoltam. Többéves, különböző büntetés-végrehajtási intézetekben tett megfigyeléseim alapján úgy gondolom, hogy az egyéniség kifejezése egy uniformizálásra, az individuális jellegzetességektől való megfosztásra irányuló intézményben az elítéltek egyik legfőbb motivuma.

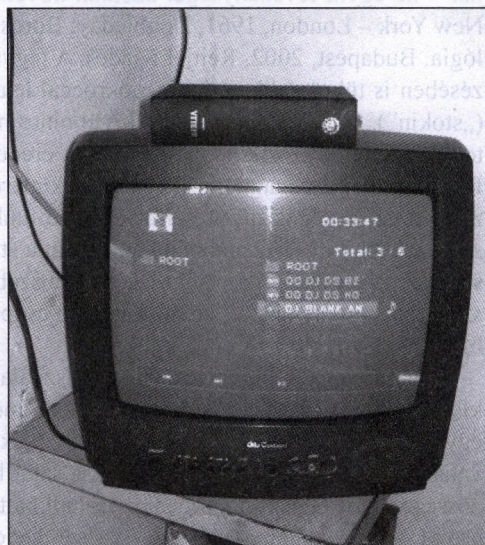
A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása olyan intézményt feltételez, amely a fogvatartott minden élettevékenységét irányítja és ellenőrzi. Goffman az ilyen típusú létesítményeket totális intézeteknek nevezte. A külső, civil élettel ellentétben – ahol az alapvető élettevékenységek, az alvás, az étkezés, a munkavégzés és a szórakozás rendszerint más-más terekben, különböző emberek társaságában, önálló, saját döntés eredményeként zajlanak – a totális intézetekben ezek a cselekvések egy helyen összpontosulnak, mindig több társ jelenlétében folynak. Mindenkitől ugyanazt a viselkedést követelik meg, illetve – mivel az egész rendszert szigorú órarend szerint, felülről irányítják – az egyik tevékenységet azonnal követi is a másik (Goffman, Erving: *Asylums*. New York – London, 1961, Doubleday; Boros János – Csetneky László: *Börtönpszichológia*. Budapest, 2002, Rejtjel Kiadó). A fegyintézetek totális jellege a zárkák berendezésében is tükröződik: néhány, pokróccal letakart emeletes ágyon, asztalon, kisseken („stokin”), a vécén és a mosdón kívül nincs más tárgy abban a térben, ahol a fogvatartottak a napjaikat töltik. A berendezés eredetileg – a beköltözés napján – szigorúan funkcionális, azaz annak a cselekvésnek alárendelt, amire szánták. (Pl. az asztal étkezésre/írásra szolgál, díszítő-értékkifejező funkciója, legalábbis az eredeti elképzelések szerint, nincs stb.) Az alábbiakban azokat a stratégiákat vizsgálom meg, amelyek segítségével az elítéltek – az igencsak szűkre szabott lehetőségek között is – kifejezhetik a személyes értékeiket, az identitásukat, a csoport-hovatartozásukat, vagy akár a börtönhierarchiában elfoglalt pozíciójukat.

Ahhoz, hogy a fogvatartottak térhasználatát, az intimitás megteremtésére irányuló kísérleteiket, vagy a zárka dekorációjában megjelenő hatalom- és státuszjelölő, illetve egyéb szimbólumait jobban megérthessük, érdemes röviden foglalkoznunk a fogvatartottak informális struktúrájával, a saját belső hierarchiájukkal is. Az elítéltek közössége távolról sem homogén: a családi háttér ereje és vagyonszáma, a bűnözői kapcsolatok szorossága, a testi erő és a verekedésbeli ügyesség, a bűncselekmény jellege és a visszaesések száma, a homoszexualitás, az intelligencia és olyan személyiségvo-

nások, mint pl. a pszichopátia, extravertió, dominancia vagy alárendelődés azok a dimenziók, amelyek mentén az elítélt kialakítja és elfoglalja a rabok rendjében betöltött szerepét. A „menők”, „jógyerekek”, „verebek”, „csicskák”, „köcsögök”, „vamzerok” olyan, a mindennapokban használatos címkék, amelyek irányítják a fogvatartottak egymáshoz való viszonyait, és egymással szembeni magatartását. A címek folyamatos változása, a hierarchia állandó mozgása miatt a börtönlakóknak egyfolytában résen kell lenniük: mivel a család elszegényedhet, elhagyhatja a büntetését töltő bűnözőt, a testi erő fogyatkozhat, illetve mindig jöhet egy „még erősebb”, besúgóvá válhat egy korábban megbízható társ, vagy éppen az üzletelgetésekből/kártyajátékból kifolyólag egy kisebb vagyonra tehet szert valaki. A szerepek megtartásáért, illetve az előnyösebb rangok megszerzéséért tehát folyamatos harcot kell vívni a többiekkel. Éppen ezért, bár a szerepstruktúra különböző korokban és különböző államok börtöneiben nagyjából hasonló felépítésű, az azokat betöltő személyek hónapról hónapra változhatnak egyazon intézeten belül is.

Annak érdekében, hogy két-három ember viszonylag súrlódásmentesen tudjon együtt élni – akár évekig is – néhány négyzetméteres területen, szükség van a rendelkezésre álló tér tökéletes kihasználására, illetve a térhasználattal kapcsolatos szabályok kidolgozására és betartására. A zárkák többségében a szakralitásnak, az étkezésnek, a pihenésnek, a társas életnek és a tisztálkodásnak külön teret szentelnek.

A zárkaajtó melletti „szent sarokba” általában a magasabb rendű értékek, a felsőbb hatalmat képviselő tárgyak kerülnek: a televíziókészülék – ami a külső világgal való kapcsolat megteremtése szempontjából válik kiemelkedő fontosságúvá – mellett találjuk meg a szenteket, bibliai alakokat ábrázoló képeket, illetve a vallási tárgyú könyveket (1. ábra). A tévé kiemelt szerepét himzett terítővel, a rájuk helyezett virágokkal, szobrokkal is hangsúlyozzák. A kollektív értékeket (vallásosság, szabadság a külvilággal való kapcsolaton keresztül stb.) megjelenítő tárgyak kiemelt elhelyezésén és dekorálásán kívül a másik leggyakrabban díszített használati tárgy a tükör. A tükörszegelet ki-ki a maga egyéni ízlésének megfelelően ragasztgatja körbe családi fotókkal, Máriát vagy Jézust ábrázoló matricákkal, fenyőágra hasonlító zöld dísszel (vö. az „ünnepélyességgel”) vagy akár szexjeleneteket bemutató képekkel. Könnyen megérthető, hogy egy, az individualitás felfüggesztését célzó világban az egyéniség megjelenítésének, az önmagunkkal való kiemelt

1. ábra

törődésnek, vagyis mindannak, amit a tükör szimbolizál, óriási szerepe van (vö. mindent a hagyományörző értékrenddel szembeállított, individualisztikus polgári kultúra tükrös használatával), amit a feldíszítéssel történő kiemeléssel jeleznek.

Az egyéniség megőrzése mellett a börtönben a családi/rokoni kapcsolatok tartoznak a centrális értékek közé. Megfigyelhető, hogy a családos férfiak zárkájában a feleség, a kisgyermek vagy a szülők fotói többnyire az ágy melletti falra, a fej/szív – vagyis a test felső része – mellé kerülnek. Különösen érdekes mindez, ha az erotikus képek elhelyezésével állítjuk szembe. A meztelen nőket ábrázoló poszttereket általában az ágy végén álló szekrény oldalára, vagyis a fogvatartott lábához – a test alsó részéhez – ragasztják ki. Mindez a családi kapcsolatoknak és a személyes viszonyokról leválasztott szexualitásnak az egyéni értékrendben betöltött különböző szerepeire utal (a gyermek és a feleség képének „szívhez” közeli elhelyezése a személyességgel és a szeretettel, a pornográf fotók „lábhoz” ragasztása pedig az érzelmektől megfosztott ösztönszférával kapcsolódik így össze).

A nyilvános és privát szféra elválasztásának egyik legnagyobb nehézséget okozó tevékenysége a tisztálkodás és a vécéhasználat. A budapesti intézet régebbi, száz évnél is idősebb objektumában a vécét a zárkán belül csak egy függöny (ún. szeméremfüggöny) választja el a többi élettevékenységre kijelölt tértől. „Ehhez igazán sosem lehet hozzászokni – meséli egy elítélt – Szerencsére börtönfokozatú vagyok, mi nem vagyunk egész nap bezárva, sétálhatunk a folyosón, vagy átmehetünk egy másik zárkába is. Sohasem volt problémám a társaimmal emiatt. Mindig megbeszéltük, hogy éppen ki menjen ki.” A fegyházfokozatúak között, akik szinte a nap 24 órájában le vannak lakatolva, némiképp elérő szabályok alakultak ki. Amíg a zárkatárs eszik, tilos vécére menni. Az ablakot még télen is nyitva kell tartani. A szorongóbbak nem mennek le sétára, s amíg a többiek levegőznek, esetleg orvosnál vagy iskolában vannak, elvégezhetik a dolgukat. „Ha nagyvécére mész, folyamatosan öblíteni kell (húzni a vécét). Ha nem teszed meg, viccként kapod a buzditást: Blokkolj, csöves, nem a kukoricásban vagy!” – írja a börtönéletéről szóló esszéjében egy fogvatartott. A másik objektumban található, nagy létszámú zárkák elfalazott illemhelyiségei esetében hasonlóak a szabályok: „Hamar megtanulod a kötelező házirend használatát: kaja közben nincs nagyvécé, ha kicsire akarsz menni, illemből szólnod kell”. Az étkezésre és a tisztálkodásra/ürítkezésre szolgáló teretek részleges „összemosódása” különösen a hagyományörző, oláh cigány fogvatartottnak jelent nagy problémát vagy kellemetlenséget, akiknél a tisztasági szabályok és tabuk közé tartozik a test felső és alsó részéhez tartozó tevékenységek és tárgyak elválasztása (pl. külön törölközőt használnak a test különböző részeihez).

A test tisztán tartásával kapcsolatos nehézségek a zárkadekoráció során a higiéniével kapcsolatos szimbólumok használatában, egyfajta „túlkompenzációként” jelennek meg. A csempén, a mosdókagylón, a tükrön és a vécén igen gyakran láthatjuk tusfürdők, borotvahabok, testápolók leáztatott és felragasztott címkéit. Amellett, hogy a testápolási cikkek presztízsértékkel is bírnak – „A börtönben minden igényes termék (fogkrém, tusfürdő stb.) gizdává teszi a használóját. Van, aki fogkrémes fogkefével máskál a zárkában, vagy fogmosás közben gizdán sétál, figyelemfelkeltés céljából. Amikor én ezt

észrevettem, felálltam a szék tetejére, és úgy mostam fogat” – alkalmasak annak jelzésére, hogy a tulajdonosuk a körülmények ellenére is „igényes”, jól ápolt, tiszta személy.

A zárka otthonosabbá tétele érdekében a fogvatartottak – sokszor a házirend ellenében is – igyekeznek a kényelmesség, a „kibéleltség” illúzióját kelteni. A tehetősebbek nagy méretű, romantikus jeleneteket – pl. egy ölelkező fiatal párt –, autókat és vadállatokat ábrázoló vagy márkajelzéssel ellátott törölközőket terítenek pokróc helyett az ágyra, illetve szögelenek ki a falra. A törölköző mintázata sokat elárul a fogvatartotti kultúrában szerepet játszó, központi értékekről: a gépjárművek vagy a „menőbb” ruházati cégek logói gazdagságot, a luxuscikkben való jártasságot, az adott tudáskészlethez való hozzáférést tükrözik (mindez párhuzamba állítható az elítéltek egyenruhájára/öveire felvarrt Nike, Adidas, Agressor stb. jelzésekkel, vagy az általuk himzett terítőekkel, amelyeken amerikai rapsztárok nevei olvashatók).

Az autókat és állatokat – vö. az ösztönszférával, a vadsággal, a szabadsággal stb. –, illetve a szerelmes/ézelgős jeleneteket ábrázoló „falvédők”/„baldachinok” által kifejezett értékrendszerek látszólagos kettőssége több helyütt is megjelenik a fogvatartotti kultúrában. Igen gyakori például, hogy a zárkák polcaira a gyerekkort idéző szobrocskákat helyeznek el, plüssfigurákat, himzett szíveket lógatnak a falra, és magam is több, kis állatokat ábrázoló játékot vagy csecsebecsét kaptam már tőlük az irodámba. Mindez első ránézésre nehezen illeszthető össze a keménység normájával és az érzelmek kimutatásának tabujával – ami a börtöntűrő képesség gyengülésével, a „bereccsenéssel”, valamint a naivitással, a könnyű kizsákmányolhatósággal egyenértékű. (Vö. mindezt azzal a jelenséggel, hogy az elítéltek, noha egymás között ritkán beszélnek a saját élet-történetükről és az ezzel összefüggő érzelmekről/gondolatokról, rendszeresen figyelemmel kísérik és megtárgyalják az olyan szappanoperákat és talkshow-kat, amelyek emberi határhelyzeteket, a viselkedés normáival és a „helyénvaló” érzelmekkel összefüggő jeleneteket állítanak a középpontba – pl. Barátok közt, Mónika-show stb.). A visszafogott emócionális, a maskulin normák túlhangsúlyozása ellenére feltűnő továbbá, hogy az egymással jó viszonyban álló elítéltek találkozáskor megpusztilják egymás arcát, és becézett neveken szólítják/emelegetik a másikat (Imike, Zsoltika stb.).

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a fogvatartotti kultúrában a világ két, ellentétes területre szakad: bizonyos személyek – idegenek, a börtön személyzete, a hierarchiában alacsonyabban állók stb. – számára csak a versengés, az erőszak, illetve a domináns, hiperférfias „homlokzat” látható. Ugyanakkor amennyire torzítottak vagy eltúlzottak a külvilág számára mutatott „macsó” szerepek, olyannyira kedveltek egyidejűleg az infantilitást, a felelőtlen és felhőtlen gyermekléletet, az „ártatlanságot” szimbolizáló „aranyos” figurák, tárgyak, melyekkel a pozitív érzelmeket, a kötődést, a ragaszkodást próbálják kifejezni. (Természetesen az infantilis tárgyak arról is árulkodnak, hogy milyen reprezentációkat alakítanak ki a „bűnözők” az ún. „normális” világról, a „normális” életről, a pozitív érzelmekifejezésről és a szeretetteljes kapcsolatokról.)

A zárka „élhetőbbé” tétele szempontjából különösen fontos az élővilág beemelése a falak közé. Az akvárium nem egyszerűen megnyugtató és kellemes dekoráció, hanem a halak gondozásának, a gondoskodásnak a lehetősége miatt is kiemelkedő presztízscikk.

A cserepes virágokkal díszített terek ugyancsak arról árulkodnak, hogy a zárka lakója „szépérzékkel” és felelőséggel bíró, mások szükségleteire érzékeny személy (2. ábra – a kép érdekessége, hogy az ott lakó fogvatartott az ünnepélyesség hangsúlyozása érdekében egy, az élelmiszerboltban kapható tortalapot is kiszögezett a falra). Akárcsak a nagy belmagasságú, civil terek – pl. óvodák, iskolák – esetében, a börtönben is megfigyelhető, hogy a „plafon közelebb hozásával” próbálják otthonosabbá, „kuckószerűbbé” tenni az elítéltek az egyébként szűk és igen magas cellákat. Amíg az intézeteken kívüli világban drapériák, hálók és egyéb díszek lelógatásával idézik elő a kívánt hatást,

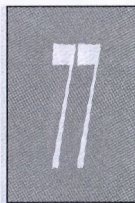

2. ábra

addig a börtönben a plafonnal párhuzamos zsinegeket erősítenek fel, és arra futtatják a növényeket. Az „otthonossá tétel” fontosságát jelzi, hogy a futónövények ily módon való elhelyezése ütközik a házirenddel: a felügyelet időről időre eltávolíttatja a dekorációt, ám az néhány napon belül ismét megjelenik.

A börtön világában a fent bemutatott térhasználati és dekorációs lehetőségek, illetve az olyan jelenségek, mint például a fekhely kiválasztása – az intézetek többségében az „alsó ágy” elfoglalása jelenti a hierarchiában betöltött magasabb pozíciót –, vagy hogy ki használhatja a „jobb” helyeket a zuhanyzóban, ki mehet be először a friss szexuálisággal a függöny mögé stb., lehetőséget biztosítanak az elítéltek egyéniségének, státuszának és hatalmának a kifejezésére. A

szimbólumok elemzése, „dekódolása” azonban az első ránézésre egyszerűnek tűnő, „szótárszerű” olvasatnál – pl. „Akinék alsó ágya van, a fala roskadozik a virágoktól és a kiszögezett falvédőktől, az menő” – jóval árnyaltabb, bonyolultabb. A börtönben használatos tárgyak jó részének nincs önmagában presztízserkéje (pl. van, akinél a gazdagság jele a fogkrém, ahogy azt a fent idézett, „gizdaskodásról” szóló szövegrészből láthattuk, másoknál viszont „alap”). A tárgy sok esetben éppen a használója által nyeri el a státuszt kifejezni képes jelentést. A használó és a tárgy között ezért inkább interaktív viszony tételezhető fel: előfordulhat, hogy egy, egyéb tényezők alapján hírnevet és pozíciót szerzett, nagy hatalommal bíró rab a személyes érdekei szerint módosítja egy szimbólum jelentését: „Bementem az új zárkamba – mesélte egy, a testi ereje, bűnözői kapcsolatai, családja, anyagi helyzete és intelligenciája miatt elismert „menő” –, és láttam, hogy a négy alsó ágyon csupa jógyerek fekszik. Most kit állítsak fel? Mind havernom. Mondtam, jól van, gyerekek, akkor itt mostantól a felső ágy a menő, és szépen föl-cuccoltam. Játsszák le egymás között, hogy melyik három jön föl hozzám”. A márkás holmik – tusfürdők, törölközők, cipők stb. – sem biztos, hogy a tulajdonos „civil” gaz-

dagságát jelzik: elképzelhető, hogy a kapcsolatrendszere vagy az ereje miatt képes beszerezni a számára szükséges holmikat a gyengébbektől (ami viszont sok szempontból módosítja a többiek általi megítélését, és a felé mutatott tiszteletet). Olyan helyzet is előfordult, hogy egy tehetősként és „menőként” számon tartott fogvatartott, aki minden árúját elvesztette kártyán, hetekig azt a látszatot keltette, hogy nincs kedve rágyújtani, s így a többiek elhitték, hogy a szekrényében kartonszámra sorakoznak a Marlborók. (Magyarán nem ingott meg a pozíciója attól, hogy egy időre „lecsövesedett”). Mindez megfordítva is igaz lehet: „Mondtam a barátnőmnek, hogy ne küldjön több Dunhillt, inkább szívom a sodort cigit, amit a többiek. Nem akarok feltűnősködni, lóválnak látszani, nem szeretnék kilógni a sorból. Hadd higgyék, hogy nekem sincs otthon semmim”.

A büntetés-végrehajtási intézetben számos, az elítéltek között érvényesnek tekinthető informális szabály adott. Megfogalmazhatunk általános tendenciákat, jelzéseket, olyan interpretációkat, amelyekkel a fogvatartottak többsége alapvetően egyetért. Mégis, ami igazán izgalmassá teszi ezt a világot – és ami miatt a raboknak sokszor, meglepő módon, egy szabad perce sincs –, az a választott szerep, státusz és identitás kialakítása, elismertetése, és a többiekkel szembeni folyamatos védelme. A harc lényegében nem egyszerűen a tárgyakért, az „áruért”, hanem a szimbólumok meghatározásának jogáért folyik. Nem az a legfontosabb tehát, hogy kinek van márkásabb törölköző a falán, hanem hogy kinek áll hatalmában eldönteni, hogy milyen a „szép” és felhelyezhető faldísz, vagy hogy számít-e egyáltalán bármit a rangsorban, hogy valaki mire gyűjt rá éppen. A presztízversengések, „brigádózások”, balhék során többnyire az önmeghatározás jogáról, a személyes tér kiterjesztéséről, az intimitás szélesebb körű gyakorlásának a lehetőségéről van szó. Lényegében a szabadságról – a börtönben is.

Fotó: Budapesti Fegyház és Börtön archívum

Irodalom

- Boros János – Csetneky László:** Börtönpszichológia. Budapest, 2002, Rejtjel Kiadó.
- Goffman, Erving:** Asylums. New York – London, 1961, Doubleday.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:** Beszélő házak. Budapest, 2000, Kossuth Kiadó.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:** Értékrendszereink. Budapest, 1983, Kossuth Kiadó.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:** Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón. Budapest, 2000, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:** Rejtjelek. Budapest, 1993, Interart-Szorobán.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:** Rejtjelek 2. Budapest, 1995, Kossuth Kiadó.
- Philippe, Mary:** Titkos praktikák a börtönökben. BVOP Szakkönyvtár, kéziratos fordítás.
- Sykes, Gresham:** The Society of Captives. Princeton – New Jersey, 1958, Princeton University Press.
- Ward, Theresa – Segrin, Chris – Lawson, Darren:** A prizonizáció és a szociális készségek közötti kapcsolat börtönbüntetésüket töltő rabok között. BVOP Szakkönyvtár, kéziratos fordítás.